

KRVAVA PRTINA

BOLNICA U OTAŠEVCU¹

Bolnica se nalazila duboko pozadi fronta, van komunikacija, u planini. Bila je sagrađena od polubrvana u hladu bukava i jela, ispod planine Klekovače, na blagoj kosi koja se postepeno spušta prema selu i železničkoj stanici Posjak. Ispod nje je široka dolina prošarana kamenjem i žbunjem. Blizu bolnice nalazila se livada obrasla planinskom travom. Ni po dimu bolnica se nije mogla uočiti. Granje bukava i jela koje su sakrivale krov, te lepo uređene prizemne zgrade, razbijale su plavičasti dim koji je izbijao iz dimnjaka. Bila je zaklonjena i od vetra i drugih nepogoda.

Četiri svetle sobe sa velikim i čistim prozorima, lepo nameštenim krevetima i patosom koji se žuteo kao limun, delovale su prijatno. Sve ovo je krasila mala lepo uređena operaciona sala, puna svetla i svežine. Između brvana sa spoljne strane nabijena je mahovina, a sa unutrašnje strane sobe su bile obložene belim debelim kartonom. Prostorije su se zagrevale pećima od gvozdениh buradi. U odnosu na ogromno drveće bolnica je izgledala mala, ali je mogla da primi sedamdeset ranjenika.

Kuhinja je sagrađena malo dalje od bolnice. Ona se nalazila u neposrednoj blizini bunara i malog lepo uređenog planinskog izvora koji samo zimi neprekidno žubori. Uz kuhinju se nalazio magacin, stolarska radionica, praonica rublja i pekara. Malo dalje od kuhinje sagrađena je još jedna zgrada koja je služila za smeštaj osoblja, za kulturno-prosvetni rad, a, po po-

¹ Bolnica je sagrađena 1942. god. i služila je za prihvatanje i smeštaj ranjenika proleterskih brigada. Brigu oko izgradnje bolnice vodio je dr Gojko Nikoliš.

trebi, i za smeštaj ranjenika. Bolničke zgrade izgledale su kao da su uvučene pod stogodišnje borove i bukve.

Upravnik bolnice bila je dr Julka Mešterović, komesar Dobrivoje Pešić a glavna bolničarka Borka Pihler.

Bolnica je imala plan rada koji se obično remetio iznenadnim dolaskom novih ranjenika. Po njemu se posebno radilo sa bolničkim osobljem a posebno sa ranjenicima. Postojao je bolnički red, kuhinjski red i jelovnik, mašinom lepo otkucani i obavezni za sve.

Prema planu održavani su sastanci komunista, SKOJ-a, omladine, Kulturno-prosvetnog odbora, a, po potrebi, i sastanci sa svim pokretnim ranjenicima i osobljem. Teme razgovora najčešće su bile: briga za ljude, zbrinjavanje ranjenika, politički i kulturno-prosvetni rad, a kao poseban zadatak bio je opismenjavanje nepismenih drugova i stručno osposobljavanje bolničara.

U bolnici je postojala organizacija koja je krajem novembra imala 24 člana. Bilo je i sedam članova SKOJ-a i jedan kandidat. Sekretar partijske ćelije bila je Borka Pihler. Održavali smo dva sastanka nedeljno: jedan radni i jedan teoretski. Članovi Partije i SKOJ-a imali su svaki svoje zaduženje i na narednom sastanku obaveštavali su o izvršenju zadataka.

Politički delegat jedanput nedeljno je održavao političke konferencije po ranjeničkim sobama. On je referisao o političkoj situaciji kod nas i u svetu, oslanjajući se na radio-vesti, koje smo redovno dobijali od Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba. Posle referata nastavljala se diskusija, postavljana su pitanja i davani odgovori. Ove konferencije i ovakav rad ranjenike je držao u kursu političkih zbivanja i u uslovima lečenja.

Prvi i najvažniji zadatak, često je to isticala doktor Julka, bio je zbrinjavanje ranjenika i njihovo osposobljavanje za povratak u jedinicu, a zatim politički i kulturno-prosvetni rad i najzad stručno osposobljavanje bolničarki za rad u bolnicama i jedinicama.

Od ranih jutarnjih časova bolnica je izgledala kao košnica. Ustajanje, umivanje, uređenje, doručak i spremanje instrumentata sve se završavalo do početka previjanja. Pregled i previjanje ranjenika trajali su čitavo pre podne. Lečenje se odvijalo kao i u normalnim uslovima, bez straha od napada neprijateljske avijacije ili neke diverzantske grupe. Ovako stvoreni uslovi lečenja doprineli su raspoloženju ranjenika, a time i bržem ozdravljenju.

Na stručnom osposobljavanju bolničarki radilo se pre podne, za vreme previjanja ranjenika, praktično, a po podne teoretski su obrađivana pitanja: dužnosti bolničara i nosilaca ranjenika, prva pomoć, vrste rana, zaustavljanje krvarenja, prelom kostiju, prvi zavoj, sterilizacija zavojnog materijala, bolesti uopšte, a posebno zarazne i higijena. Pored bolničarki ovim predavanjima često su prisustvovala omladinke susednih sela i pojedini lakši ranjenici. Predavanja iz pojedinih oblasti su, prema potrebi, ponavljana. Nastavu je organizovala i držala dr Julka Mešterović. Za pojedine teme i praktičnu obuku angažovala je glavnu bolničarku Borku Pihler i bolničarku Milesu Stanojlović. Zato je bolnica imala sposobne drugarice za rad oko lakših ranjenika, a lekari dobre pomagače za poslove oko težih ranjenika. Retke su sposobnosti bolničarke Milese Stanojlović, devojke jake konstrukcije, muškog hoda i neverovatne snalažljivosti, ili mlade i među ranjenicima omiljene Dragice Ljujić. Tu je ćutljiva, ali vredna Krinka Tomanić, zatim Vida, Sava i Stoja Srdić, Marica, Smilja i Dara Radenović, Smilja i Stana Đukić, Seka Dobrivojić i Milka Trikić, koje pored nežnog odnosa prema ranjenicima vešto barataju instrumentima. Svaka od njih imala je svoje zaduženje. Pored toga najviše posla oko održavanja higijene imale su bolničarke. Te su drugarice izvanredan primer ljubavi prema ranjenicima, bile su veoma pažljive i požrtvovane. Terale su nas uvek da jedemo. Radovale su se kada je neko tražio dodatak, jer je to i za njih bio znak da se otimamo od smrti i oporavljamo.

Zahvalnost tim drugaricama ranjenici su ispoljavali pažnjom i poštovanjem prema njima.

Kulturno-prosvetnim radom rukovodio je politički delegat bolnice. Jedan od zadataka tog rada bio je opismenjavanje nepismenih drugova i drugarica. Sa nepismenim radilo se svakodnevno. Ovaj zadatak pripadao je Uči. Svi smo ga voleli zbog njegove hrabrosti i neumorne aktivnosti u političkom radu. Bio je ranjen kroz mišicu leve ruke. Kost mu je bila potpuno slomljena, ali mu to nije smetalo da sa nepismenima radi.

Čitanje »Biltena«, »Borbe«, zidnih novina i vesti po sobama je bilo kolektivno. Starešina sobe, koga su birali ranjenici, održavao je red za vreme čitanja. Pre podne, ukoliko se u sobi nisu vršili pregledi i previjanja, ranjenici su provodili u čitanju.

„» f, Zidne novine su izlazile dva puta mesečno. Nastojali smo da svaki broj bude ogledalo života i rada bolnice. Pisale su Q podvizima pojedinih ranjenika o kratkom pregledu najnovijih događaja kod nas i u svetu, o statističkim podacima dobrovoljnih priloga okolnih sela, a naročito je za sve nas bila zanimljiva poslednja rubrika »Među nama« i »Ko šta zna«. Na pristupačan način novine su ukazivale na nedostatke ranjenika i osoblja. Sa nestrpljenjem se očekivao svaki sledeći broj. Saradnici su bili ranjenici, a glavni urednik Uča. Vlada je ovaj posao obavljao savesno i sa puno umešnosti. U doterivanju članaka i davanja pomoći početnicima imao je puno strpljenja. Uča je proširio mrežu dopisnika. Dobijali smo članke i iz drugih bolnica u okolini Petrovca i Drvara, a mi smo njima slali naše zidne novine i pojedine članke. Uča je u ime ranjenika napisao divan članak o našem radu, a posebno o organizaciji takmičenja između ranjenika pojedinačno i ranjeničkih soba, i poslao ga bolnicama u Drinić i Slatinu.

Organizovano je i takmičenje. Učešće teških ranjenika je bilo dobrovoljno, ali se nastojalo da se takmičenjem obuhvate svi, da se drugovi naviknu na red i da nepokretni ranjenici kroz rad zaborave na bolove rana.

Određena je i takmičarska komisija koja je pripremila plan i skromnu biblioteku. Sakupila je sve knjige koje su ranjenici doneli sa sobom. Biblioteka je raspolagala sa dva primerka Prve i Druge glave istorije SKP(b), otkucana na mašini. Kulturno-prosvetni odbor i takmičarska komisija organizovali su predavanja za pokretne ranjenike i osoblje bolnice. Predavanja su održavali izgrađeniji drugovi iz bolnice i partijski rukovodioci sa terena. Iako dani i godine prolaze, ne mogu se zaboraviti predavanja o razvitku društva, o nacionalnom pitanju, o pravednim i nepravednim ratovima; o ličnoj higijeni, zdravstvenoj zaštiti i zaraznim bolestima.

Na kraju meseca takmičarska komisija je proveravala ispunjenje plana takmičenja. Proveravanje je trajalo tri dana posle podne, odnosno onoliko koliko je bilo i soba, svaka soba po jedno popodne. Na pitanje komisije obično se javljao dobrovoljac, a onome koji se nije javljao, postavljena su lakša pitanja. Svi smo ponešto morali reći. Ako je dat nepotpun odgovor, komisija ga je dopunjavala. To je bila u stvari završna konferencija po temama koje su u toku meseca održavane. Komisija je proveravala i ličnu i opštu higijenu, i koliko je ko pročitao knjiga. Ona soba koja je najviše sakupila bodova,

dobijala je prelaznu zastavicu i ona se za sledeći mesec još više spremala da zastavicu i dalje zadrži.

U bolnici je formiran hor i diletantska grupa. Hor je bio sastavljen od pokretnih ranjenika i omladine susednih sela. Uvežbavanjem hora i diletantske grupe rukovodio je ta-kođe Uča.

Mirne duše naša bolnica može se nazvati školom. Ni jedan čas vremena nije ostajao slobodan, sem za teške ranjenike. Iako smo se prijatno osećali na lečenju i radu na ovom kulturno-prosvetnom i političkom uzdizanju, uvek smo mislili i razgovarali o drugovima u jedinicama i o borbama koje oni vode.

Ishrana je bila redovna. Dobijali smo tri obroka dnevno. Za teže ranjene drugove određena je pojačana ishrana, a suviše iscrpljeni drugovi dobijali su pet obroka dnevno. Posebno se spremalo za ranjenike, a posebno za osoblje bolnice. Ranjenici su dobijali: jaja, kajmak i mleko, a jelovnik osoblja to nije obuhvatao.

Doktor Julka Mešterović je na poziv seljaka odlazila i pregledala bolesnike u susednim selima. Politički delegat odlazio je na konferencije po selima. Sa nama je ležao i jedan stari seljak koji se bio posekao sekikom. Tako je naša bolnica služila ne samo ranjenim borcima već i teže povređenim seljacima.

Narodnooslobodilački odbori i omladina okolnih sela nagrađivali su ovakav rad, prikupljanjem i donošenjem hrane i drugih potreba za ranjenike. Žene i devojke donosile su za pravljenje zavoja poslednji metar platna, poslednji peškir spremljen za udavaču. Pojedinačne posete su bile svakodnevno, a nedeljom oko 11 časova iz sela se dolazilo kolektivno. Dirljivo je bilo posmatrati kolonu staraca i omladine kako sa pesmom i natovarenim konjima kreće prema bolnici. Između sela i pojedinaca postojalo je takmičenje ko će više materijalnih sredstava prikupiti za bolnicu. Ranjenici nikad ne mogu zaboraviti brigu naroda okoline Otaševca o ovoj bolnici. Pokretni ranjenici i osoblje bolnice isto tako pevajući išli su u susret posetiocima. Pisma oduševljava nepokretne ranjenike, pa je i oni prihvataju i pevaju je.

Pri odlasku posetioci su nam govorili: »Učinićemo sve da sto pre ozdravite«. Posete su imale vrlo pozitivan uticaj na ranjene drugove, jer su videli da narod vodi brigu o njihovom ozdravljenju. Posetioci su videli da se njihovi ranjeni borci nalaze na sigurnom mestu i da se lečenje odvija uspešno.

Ni drugovi iz jedinica nisu nas zaboravili. Oni su kao predstavnici jedinica dolazili, donosili nam šećer, duvan i sanitetski materijal. Pokloni su dolazili sa svih strana i iz svih jedinica. Mi smo se radovali poklonima i posetiocima, a posebno pozdravima koje su nam upućivali drugovi iz jedinica. »Vi niste sa nama, ali ste u našim mislima i u najtežim situacijama«.

Načelnik Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba doktor Gojko Nikoliš obilazio je često našu bolnicu. Njegovi obilasci su bili naročito česti krajem 1942. i početkom 1943. godine kada je doktor Julka Mešterović primila novu dužnost a za zamenika upravnika bolnice određen je privremeno Radomir Burić, ranjenik, koji je ranije bio referent saniteta bataljona. Na tom odeljenju tada se nalazio doktor Stanko Kukec. Bolnica je posle odlaska dr Julke primala samo obrađene slučajeve i to lakše ranjenike.

I Vita Cvetković je ranije obilazio naše bolnice. On je održavao sastanke sa komunistima, osobljem i ranjenicima ove bolnice. O našem radu u jednom svom izveštaju novembra 1942. on kaže: »II. hirurško odeljenje je u Otaševcu. Smešteno je u paviljonu građenom od drveta u stilu šumske kućice, nalazi se u šumi ispod planine. U paviljonu je smešteno šezdeset šest ranjenika . . . Svi ranjenici imaju krevet i posteljinu, sem trojice . . . Bolnica je primerno uređena, rad teče organizovano, odnos ranjenika prema lekarima je na visini i obrnuto . . . Kroz odeljenje je dosad prošlo 175 ranjenika, od toga umrlo trinaest. Politički delegat je drug Dobrivoje Pešić, ranjenik. Šef odeljenja je drugarica Julka Mešterović. Na tom odeljenju se sada nalazi dr Stanko Kukec . . . Na odeljenju je formiran odeljak partijske jedinice. Grupa se sastoji od 24. člana: sedamnaest ranjenika i sedmoro osoblja. Sekretar jedinice je Borka Pihler-Demić — španski borac i bolničarka. Jedinica održava dva sastanka nedeljno, jedan radni i jedan teoretski. . . »Vita je ukazivao na nedostatke, a posebno kritikovao one drugove iz sastava osoblja koji su zahtevali da se za njih sprema hrana kao i za ranjenike.

Početkom 1943. godine upravnik bolnice je Radomir Burić, ranjenik, politički delegat Božo Ivanović, ranjenik, intendant Miloš Petrović, ranjenik, pekar Bojan Tanjga, kuvarice Mileva Bosnić i Zorka Trikić, brica Đorđe Torbica, bolničarke Krinka Tomanić, Dragica Ljujić, tri drugarice Srdić i tri drugarice Rađenović. Svima je bio glavni zadatak osposobiti ranjenike za što brži povratak u jedin; e. Tako je izgledala Otaše-

vačka bolnica. Čitav kolektiv je radio kao jedan. Nikom nije bilo teško. Bili su svesni svojih zadataka i odgovornosti.

Poslednjih dana januara 1943. godine Otaševačku bolnicu obišao je načelnik Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba Gojko Nikoliš i obavestio upravu bolnice da je neprijatelj vrlo jakim snagama i uz masovnu upotrebu avijacije otpočeo novu ofanzivu i da je pojačao izviđanje šumskih terena i bombardovanje bolnica. Upozorio je da treba izvršiti maskiranje bolnice.

»Osposobite bolnicu za prijem 30—40 novih ranjenika. Pripremite za smeštaj ranjenika paviljon u kome je sada smešteno osoblje bolnice. Lakše ranjenike koji ozdravljaju uputite u njihove jedinice«, — naredio je doktor Nikoliš.

Još u toku dana paviljon u kojem je bilo smešteno osoblje pripremili smo za prijem novih ranjenika. Iz bolnice smo otpustili i uputili u svoje jedinice oporavljene drugove. U bolnici je ostalo oko četrdeset starih ranjenika. Početkom februara iz Petrovca su nam počeli pristizati novi ranjenici u sve većem broju. Prema broju ranjenika koji su dolazili zaključili smo da se nedaleko od naše šumske bolnice vode teške borbe. Do osmog februara primili smo trideset novih ranjenika. Među njima bila je drugarica Cerović. Kugla ju je pogodila iznad desne slepoočnice i izbila po sredini čela. Ona je tada bila najteži ranjenik u bolnici.

Osmog februara 1943. godine planina Klekovača ječala je od eksplozija avionskih bombi. Neprijatelj je bombardovao Petrovac, Drvar i položaje naših jedinica. U toku ovog dana iz bolnice smo evakuisali osamnaest ranjenika na nosilima. Nosili su ih zarobljeni domobrani. Sa njima je pošao doktor Stanko Kukec i bolničarke Krinka, Rosa i Dragica. Teže ranjeni drugovi više nisu stizali, a lakši ranjenici, koji su u toku dana došli, pričali su nam da Nemci ubijaju svakog koga stignu, da redom pale sela i da avioni duž ceste bombarduju manje i veće grupe, pa i pojedince, izbeglice i ranjenike. Avioni su leteli tako nisko da su se piloti u njima mogli videti.

Kurir Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba već tri dana nije dolazio kod nas. Sa nestrpljenjem smo ga očekivali. Uputili smo našeg kurira da uspostavi vezu. Od kurira Sedme banijske divizije koji je došao da proveri da li je naša bolnica evakuisana doznali smo da su Nemci zauzeli Petrovac i da zaštitničke borbe vodi Sedma divizija.

Jedanaesti februar je. Maglovit, hladan dan. Već tri dana nismo primili nijednog novog ranjenika. Svakim danom bolnici

se sve više približava grmljavina topova i minobacača. Mogli smo da čujemo zvuke aviona koji su se mešali sa detonacijama bombi i granata. Podne je prošlo, a kurir nije dolazio. Magla je počela da obavija Klekovaču. Bližila se maglovita noć, kada je kod nas stigao kurir. Obradovali smo se njegovom dolasku.

— Dolaziš li iz Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba? — pitali smo ga.

— Ne, već iz štaba Sedme banijske divizije — odgovorio je i pružio nam zapečaćen koverat.

Dobili smo naređenje za pokret. Održali smo kratak sastanak. Prema planu evakuacije, koji je ranije razrađen, podeljeni su zadaci. Teških ranjenika nije bilo mnogo. Dva smo morali nositi, jer nisu mogla da jašu. Četrdeset ranjenika moglo je da krene peške i na konjima.

Politički delegat i nekoliko pokretnih ranjenika odmah su se dali na posao da izvrše pripremu za pokret. Odjurili su u obližnja sela da prikupe konje i nosioce ranjenika. I u bolnici se užurbano radilo. Previjali su se ranjenici i pripremali za veliki marš. Bolničarke su pakovale sanitetski materijal, hranu i ostale stvari potrebne za život. Spakovali smo i partizansko bure. Ono nam je bilo jedino sredstvo za depedikulaciju. Pre pokreta razdelili smo ranjenicima suhu hranu za dva dana. Sve što nismo mogli poneti dali smo seljacima. U toku noći je zahladnelo, a posle ponoći počeo je da pada sneg. Uskoro su iz okolnih sela stigle omladinke koje su nekoliko puta već nosile naše ranjenike. Dovele su i konje. Sve je najzad bilo spremno i u osvit zore smo napustili bolnicu. Kod bolnice su ostali brica Đuro Torbica, pekar Bojan Tanjga, kuvarice Mileva, Zorka i Jela i pralje zavoja Maruška i Milka. Penjali smo se uz padine Klekovače. Zalazeći iza prvih brda, bacili smo pogled na tu lepo uređenu planinsku kuću — bolnicu i školu u kojoj se veliki broj ranjenika izlečio i oporavio.

Jutro je osvanulo tmurno. Oblaci se spustili nisko, a sneg je od ponoći neprekidno padao. Kolona nije duga. Uvijeni u čebad, napred idu lakši ranjenici, a za njima oni na nosilima, a iza ovih konji sa ranjenicima i sa tovarima. Na začelju je nekoliko naoružanih boraca. Kolona je lagano išla planinom, između drveća čije se granje savilo pod teretom snega.

Dan je na izmaku. Prošli smo nekoliko kosa i uvala i približili se ivici šume. Sneg više ne pada. Kroz razređene oblake ugledali smo sunce. Hladan vazduh jače štipa za nos i prodire

pod odeću. Put je bolji. Krećemo se trasom šumske pruge. Zbunje je pokriveno i izgleda kao da je izraslo u sneg. Najzad je tama počela da obavija kolonu. Daleko ispod nas ugledali smo vatre. Nismo znali ko se tamo nalazi. Kurir nas je uveravao da su to drugovi iz njegove jedinice koji čekaju ranjenike. Tako je i bilo.

Uskoro smo stigli i pažljivo spustili nosila na prtinu pored vatre. Ogrijali smo se i odmorili. Banijci su nam odmah dali topao čaj, a zatim večeru. Uskoro je odjeknula i pesma: »Padaj silo i nepravdo«. Pevaju Banijci i ranjenici. Ranjenici na nosilima otkrivali su glave i smešeći se slušali ovu divnu pesmu, koja im na oči nagoni suze radosnice.

Posle večere drugovi Banijci proveli su nas do železničke stanice. Bilo je hladno. U neprozirnu maglu i tamu utonuli su potoci, kose i čuvici. U nekoliko šumskih baraka smestili smo se sa drugovima koji su pre nekoliko dana evakuisani iz Otaševačke bolnice. Tu su Đoko, Brko, Sakan, Mija i drugarica Cerović. Sa njima je i dr Stanko Kukec. Založili smo vatru i očekivali dolazak malog voza. Noć je sporo odmicala. Grejali smo se i razgovarali uglavnom o Otaševačkoj bolnici.

Već je uveliko prošla ponoć kada je voz ušao u stanicu. Mala lokomotiva je podrhtavala izbacujući kolutove dima. Uneli smo u otvorene vagonne teške ranjenike i pokrili ih ćebadima. Lakši ranjenici ušli su i zbili se jedan do drugoga. Po patosu vagona zastrta je slama da ranjenicima bude toplije. Sve je bilo spremno i voz je krenuo.

Bližila se zora kada smo prošli železničku stanicu Potoci. Mali voz, noseći ranjenike, vijugao je oko planine Klekovače i ostavljao za sobom okuke, tunele i stanice. Bio je trinaesti februar. Dan je bio vedar, bez i jednog oblaka iako je pretihodnog dana padao sneg. Tek što je sunce granulo, vazduh je ispunilo brujanje nemačkih aviona. Nad planinom Klekovačom proletala je trojka za trojkom nemačkih »štuka«, koje su bacale smrtonosne toware. Planina je drhtala od grmljavine čeličnih Ptica. Nikoga nije bilo da ih zaustavi. Avioni su otkrili i mitraljirali voz u trenutku kada je bio ispod jednog kratkog tunela. Voz je stao i lakši ranjenici izašli su i sklonili se po šumi. Sa ranjenicima na nosilima voz je ušao u tunel. Sa njima su ostale bolničarke, među kojima je bila i Krinka. Divna drugarica, hrabra i okretna, ona je svojom staloženošću i mirnoćom na njih tako delovala da su se oni osećali kao da im ne preti nikakva opasnost. »Štuke« nisu bombardovale tunel. Mitraljirale su bes-

krajno dugim rafalima ranjenike, koji su pribijeni uz stabla slušali siktanje avionskih mitraljeza i posmatrali borbardovanje Jasikovca. Posle prvog napada zavladao je zatišje. Samo su oblaci dima bili svedoci da su »štuke« pre nekoliko sekundi prosule tone bombi nad bolnicom tifusnih bolesnika. Pitali smo se da li će ko ostati živ. Dok smo razmišljali o drugovima koje je tifus savladao, avioni su ponovo nadleteli bolnicu. Od silne eksplozije Klekovača je ječala. Posle napada na bolnicu »štuke« su oko Klekovače, bombardovale sitnim bombama kuće šćučurene po brežuljcima i voćnjacima duž pruge. Dim nad bolnicom još se nije smirio a nove eksplozije potresle su čitav kraj i šuma je potonula u talasima crnog dima. To se ponavlja nekoliko puta. Pitali smo se šta je bilo sa bolesnicima. Ukoliko smo sve saznali. Kurir nam reče da je u Jasikovcu bilo šest stotina tifusnih bolesnika. Dr Stanko Martinović bio je obavešten da će Nemci bombardovati bolnicu. Čitavu noć između dvanaestog i trinaestog februara bolničarke Milka Jauković, Marija Nikitović, Marija Dobričanin, Zora Ivanović, student medicine Mitar Piletić, lekari, stražari i čitava uprava bolnice iznosili su tifusne bolesnike i sklanjali ih po šumi. Po šumi i snegu dubokom preko pola metra, uvijeni u ćebad ili šatorska krila, bez vatre i hrane, zbijeni jedan uz drugoga po grupama mrzli su se naši tifusari i čekali voz da ih preveze do Mliništa. Nije bilo lako u toku jedne noći skloniti 480 pokretnih i izneti 120 nepokretnih tifusara, ali su svi sklonjeni i sačuvani od sigurne smrti. Krov bolnice bio je maskiran a šuma oko nje gusta. Izgledalo je da se iz vazduha ne može uočiti. Ali nemački piloti nisu mnogo kružili. Spustili su se veoma nisko i bombe su pogodile i do temelja srušile našu najlepšu bolnicu ispod planine Klekovače. Snažne detonacije oko nje rušile su kao od šale stogodišnja stabla bukava i jela. Poginulo je trinaest ranjenih drugova. Poginuo je i dr Orest Zunković, prvoborac i komunista. To je bio veliki gubitak za sanitet.

KOLONA DUGAČKA PREKO STO KILOMETARA

Prošlo je podne. Avioni više ne kruže. Voz je izmileo iz tunela i mi smo se popeli u vagone. Krenuli smo. Sunce se klonilo zapadu kada je pisak lokomotive najavio da ulazimo u željezničku stanicu Mlinište. I Mhnište je porušeno, a sneg je toliko napadao da se kamion za prevoz ranjenika nije mogao koristiti.

Mraz je bio sve jači, a hladan vetar tresao je inje sa drveća. Na sve strane videli su se tragovi saonica koji su se slivali u jedan jedini trag cestom prema Glamoču. Na Mliništu zgrada za smeštaj bolesnika i ranjenika nije bilo. Prihvatna sanitetska stanica za smeštaj teških ranjenika i bolesnika koristila je nekoliko zatvorenih vagona i jednu baraku, koja je istovremeno bila i kuhinja. U ruševinama zgrada na brzinu je podignuto nekoliko nadstrešnica da bi se ranjenici oko vatre na ovoj vetrometini ogrijali.

Mada je ponoć bila prošla, morali smo krenuti iz Mliništa. Očekivao se dolazak tifusnih bolesnika iz Jasikovca koji se kreću na začelju kao poseban ešelon. Nužno je bilo za njih isprazniti zatvorene vagone i nadstrešnice. Tako su ranjenici Otaševačke bolnice 14. februara 1943. godine na saonicama i peške napustili Mlinište. Volovi se po snegu sporo kreću, saonice škripe, led krčka, a ljudi cvokoću od hladnoće. Na nebu ni oblaka. Mesec je obasjao cestu pa je vidno kao da je dan. Kolona je dugačka i ide bez zadržavanja. Još ne osećam umor. Svitao je dan kad smo stigli u selo Glavicu. Tu smo zastali da se odmorimo. Glamočko polje bilo je poslednje mesto sa kojega su ranjenici morali poći organizovano. Tu razvučenu kolonu trebalo je po ešelonima osposobiti za samostalno medicinsko i intendantsko obezbeđenje.

Dr Kraus je Otaševačkoj bolnici dao precizan zadatak za pokret. Ranjenike je, prema sposobnosti za kretanje, podelio po grupama. Svakoj grupi dao je zadatak gde i kome da se javi. Dvanaest ranjenika na nosilima trebalo je prebaciti kamionima i priključiti bolnici iz Martin-Broda. Te dve bolnice sačinjavale su jedan ešelon. Doktor Stanke Kukec sada je poslednji put previo ranjenike Otaševačke bolnice. On je u toku dana pošao sa dvadeset pet konjanika i trideset pešaka-ranjenika. I bolničarke su podeljene po grupama. Sa ranjenicima na nosilima ostala je Krinka Tomanić. Tako je sedamnaestog februara Otaševačka bolnica rasformirana i podeljena po ranjeničkim ešelonima.

Ešloni nisu imali sopstvenih transportnih sredstava za evakuaciju. Sa terena su rekvirirani konji, kola sa konjskom i volovskom zapregom i prikupljeni starci, žene i omladinke da nose ranjenike na nosilima.

Selo Glavica. Dan je vedar. Toplo sunce ublažava februarSKU hladnoću. Tišinu povremeno remete eksplozije granata i fašističkih izviđača koji krstare iznad snežnih brda. Sunce je

naginjalo zapadu i polako sakrivalo svoje zrake, kada smo se, mi iz Otaševačke bolnice, spremali za pokret. Kamion je pun teških ranjenika. Između nosila smestili smo nekoliko lakših ranjenika. Mnogo njih je pre podne pošlo peške i na konjima. Kamion juri, treska po zaleđenoj cesti i ljulja se tamo-amo. Poneki od ranjenika moli da se laganije vozi. Uskoro je kamion jurio Glamočkim poljem. Od Glamoča nismo bili mnogo odmakli, kad se spuštala noć. Put je bivao sve teži, mraz sve jači. Zubi su nam cvokotali kao da smo u groznici. Snežni nanosi ovde su manji, a poledice veće. Kamion često klizi po zaleđenoj cesti. Vozač promrzlim rukama okreće upravljač čas levo čas desno i zaobilazi stotine kola i saonica koji prevoze ranjenike. Čelo mu je naborano, usne ispucale od zime, kapci natekli, oči zakrvavljene od nesanice. Već četrdeset osam sati bez odmora prevozi ranjenike od Glamočkog do Livanjskog polja.

Bilo je veoma mračno, ali farovi kamiona osvetljavaju drum, kola, saonice sa ranjenicima i stotine nosilaca ranjenika. Kolona je razvučena po grupama. Četiri žene nose jednog ranjenika, a četiri idu za nosilima. Iza njih su kola ili saonice sa ranjenikom, pa opet grupa žena ili staraca. Stotine takvih grupa, kola, saonica i konja kreće se planinom između Glamočkog i Livanjskog polja. To nije više kolona. To su grupe žena, devojaka i starih ljudi koje planinom šiba mećava. Kolona se povija cestom. Na mahove mećava udara takvom snagom da se nosioci po klizavoj i zaleđenoj cesti zaustavljaju. Kada se kolona pojavi čistinom, mećava zaspe snežnom prašinom lice i oči i zaslepljuje. Ženske marame, šubare, ćebad na ranjenicima, ogrtači vozara pobeledi kao da je sve prekriveno injem. Kolona se pomiče, čas uspori, čas požuri. Niko se ne žali, ni oni kojima kroz dotrajalu obuću ulazi sneg. Na cesti se ponekad ispreče kola. Žene se menjaju, ali ne spuštaju nosila da se ranjenik ne bi izlagao većoj hladnoći. Ranjenici nikada neće zaboraviti rane na ramenima omladinki, žena i starijih ljudi Bosanske krajine, koji su danju i noću po sreznim i zaleđenim putevima stotine kilometara nosili ranjene drugove. Teško je reći kome je bilo teže — ranjenicima ili onima što su ih nosili. Kada posustaju nosioci, njihove uloge preuzimaju bolničarke.

Ponoć je prošla kad su farovi kamiona osvetlili prve kuće sela Priluke. Kraj puta, pored vatre, sedela je dežurna bolničarka. Ona zaustavi kamion, odbroji ranjenike za smeštaj po kućama i pozva nekoliko drugarica za prenos nosila. Soba u koju nas je smestila prazna je. Svud unaokolo zastrta je sla-

mom. Uskoro su nam bolničarke donele čaj. Čaj i topla soba su nas razgrejali i mi smo zaspali na mirisavoj slami. Čitavu noć bolničarke se nisu smirile, prihvatale su ranjenike i smeštale ih po kućama. Bolesnike su smeštale odvojeno od ranjenika.

U Priluci organizovana je prihvatna kuhinja koja neprekidno radi, danju i noću, jer svakog dana i noći stotine kola sa nosilima i stotine nosilaca ranjenika po vodovima, četama i ešelonima pristižu u selo Priluku. U Priluci se ranjenici odmore, nahrane, previju ili im se zavoji poprave i produže sa pokretom prema Duvanjskom polju.

Osamnaestog februara selo Priluka praznilo se za prijem i smeštaj tifusnih bolesnika koji se kreću od Mliništa i Glamočkog polja. Sve je bilo u pokretu. U toj velikoj koloni bilo je četiri hiljade ranjenika i bolesnika. Kolonom, dugačkom desetine kilometara razvučenom duž puta, rukovodio je sanitetski odsek Vrhovnog štaba. Naravno, nije bilo lako organizovati evakuaciju ranjenika i osigurati medicinsko zbrinjavanje i ishranu. Teškoće je povećala februarska hladnoća, pokret danju i noću, nedostatak transportnih sredstava i neprijateljska avijacija.

Devetnaestog februara ranjenici su se nalazili u selima Priluka, Pothum, Stipanici, Letke, Sarajlije, Mokronoge i Eminovo Selo. Izvestan broj je bio u pokretu iz Glamočkog ka Livanjskom polju. Sa svojih dvadeset ranjenika u Pothumu pridružio sam se bolnici iz Martin-Broda. Toga dana saopšteno mi je da sam određen za komandanta ešelona ranjenika na nosilima. Lekar je bio dr Bijelić. Imali smo pedeset pet ranjenika na nosilima, dvadeset pet konjanika i deset pešaka, koji su istovremeno služili za obezbeđenje ešelona i prikupljanje kola, konja i nosilaca ranjenika. U Eminovom Selu, Zvirnjači i Jakliču organizovane su prolazne kuhinje za ranjenike.

"U PROZORSKOJ KOTLINI

Krajem februara 1943. godine ranjenici su se prikupljali ispod planine Rađuše u selima: Zvirnjači, Rumbocima, Jakličima, Proslapu i Šćitu. Sela oko ceste, od Zvirnjače do Sopota, bila su puna ranjenika i bolesnika. U svitanje tog zimskog dana i poslednji ranjenik iz mog ešelona prenesen je iz kola i smešten u selo Ripci. Bolničarke su oribale patos i prekrile ga čistom

slamom. Po njoj su smešteni ranjenici na svojim nosilima. Lekari i bolničarke jedva su se provlačili između nosila.

U uglu naše sobice veselo je pucketala vatra u maloj okrugloj peći. Bilo je prijatno u toploti, a još prijatnije pružiti se na čistoj slami koja divno miriše.

Sledeći dan je osvanuo sunčan. Rad u ešelonima tekao je kao i obično. Pokretni ranjenici su izašli na toplo sunce.

Pre podne zazvrjaše avioni. Otkrili su ranjenike oko Šćita. Hiljade ranjenika postale su meta fašističkih aviona. (Za Nemce ne važe odredbe međunarodnih ugovora kada su u pitanju partizanski ranjenici, već ih nemilosrdno ubijaju.) Obrušavaju se i bombarduju oko Šćita. Nepokretni bolesnici leže mirno, a oni koji mogu da se kreću razilaze se po voćnjacima, žbunju i čekaju da padne noć. Kad padne mrak, svi se ponovo iskupiše.

Noć, 27/28. februara, bližila se kraju. Gore, visoko na nebu, bleštale su zvezde, a dole, kroz prozorčiče seoskih kuća, videla se gdekoja svetiljka. Povremeno se čuje rafal mitraljeza i ponovo se sve smiri. U svitanje tog februarskog dana silna pucnjava topova i minobacača probudila je ranjenike. Oko naših jedinica su svuda neprijateljske snage. Stalno se vode borbe. Nemci, do zuba naoružani, svom žestinom su navalili da prodru u prozorsku kotlinu i unište naše ranjenike. Napadali su u tri kolone od Vilića gumna preko Makljena do Crnog vrha, potpomognuti artiljerijom, tenkovima i avijacijom. Borci Sedme banijske divizije, Treće krajiške i Prve dalmatinske brigade po veoma hladnom vremenu i snegu dubokom preko pola metra, umorni i bez sna, herojski su im se odupirali. Titovo naređenje da se neprijatelju ne sme pustiti nijedan ranjenik izvršavali su borci i rukovodioci ne štedeći sebe. Po šest juriša vršili su Nemci na položaje Treće krajiške brigade, ali ona nije popustila. Prema broju ranjenika koji pristiže videlo se da se na padinama Raduše vode krvave borbe. Položaji su prelazili iz ruku u ruke, a pucnjava kod nas postaje sve jasnija.

Ranjenici nam pričaju da Nemci raketama obeležavaju položaje, ali naši su toliko blizu neprijatelja da ih rakete prebacuju i padaju pozadi njih po šumi. Nad njihovim glavama prolama se vazduh od pištanja artiljerijskih granata. Dim se ne bi ni smirio, a po dvanaest »štuka« je dolazilo i bombardovalo, tamo gde su rakete i granate pale. Ipak gubitaka od artiljerije i avijacije nema mnogo.

Bližio se kraj poslednjeg februarskog dana. Noć je pala i dole ispod planine Raduše zaštitila ranjenike od napada nemačkih »štuka« koje danju krstare, bombarduju položaje jedinica, Prozor i ranjenike.

Rukovodioci ešelona i lekari obilaze nepokretne ranjenike i objašnjavaju situaciju.

Bitka na padinama Raduše trajala je bez prestanka danju i noću. Šuma je ispunjena zadahom baruta i smrti. Borci Sedme banijske divizije, kao zaštitnica, vodeći neprekidne borbe toliko su iscrpljeni da od umora, gladi i hladnoće umiru na položaju. Situacija je vrlo kritična. Vrhovni štab je naredio Prvoj i Drugoj proleterskoj diviziji da krenu usiljenim maršom, bez obzira na avijaciju, u pravcu Prozora za odbranu ranjenika. Četvrta proleterska brigada se kamionima prebacuje do Prozora. Pred noć neprijatelj je došao nadomak Vilića guvna i mitraljeska zrna su padala po dvorištima i krovovima kuća u koje su bili smešteni ranjenici. Nemci su se približili selima Jaklići, Ripci i Rumboci. Broj ranjenika se povećao, a u Jakličima i Ripcima hirurška ekipa neumorno radi.

U osvit zore drugog marta protegla se dugačka kolona boraca Drugog bataljona Četvrte proleterske brigade na putu uz padine Raduše. Zure prema frontu, a front je sa svih strana. Grmi oko operativne grupe i ranjenika. Grmi od Konjica, Prenja, Mostara, Duvna; sa svih strana napadaju Nemci, Italijani, ustaše i četnici. Udruženim snagama pokušavaju da sa preko 85.000 vojnika opkole i unište glavnu snagu Narodnooslobodilačke vojske sa Vrhovnim štabom i 4.000 ranjenika i bolesnika.

Kad su ranjenici videli da Četvrta proleterska žuri uz padine Raduše, srca im zaigraše i u taj čas odjeknu partizanska pesma, puna vere u pobedu. Stotine ranjenika izišlo je iz kuća da posmatra pokret proletera prema vrhu planine. Oni koji nisu mogli izaći pratili su ih pesmom.

Nije dugo prošlo, a gore na planini, u dimu i krvi gušilo se Vilića gumno. Duž borbene linije razvila se strahovita borba. Prvi nemački juriši odbijeni su rafalima proletera, koji su rešili da ni po koju cenu ne dozvole neprijatelju da prodre u Prozor. Na izvesnim tačkama Nemci su odstupali, a zatim novim pojačanjima vršili protivnapad. Pucnjava nikako nije jenjavala. Granata za granatom, mina za minom rasprskavala se uz zloglasni fijuk. Artiljerijske granate ukrštale su se iznad snežnih vrhova. Naši artiljerci gađaju rede, ali sigurnije. Po najvećoj hladnoći, po snegu visokom pola metra, položaji su prelazili iz

ruku u ruke. Nemci vrše juriš za jurišom, puške plamte, bombe eksplodiraju, neprijatelj pada i vraća se na polazne položaje. Gruvanje teških haubica, olovna kiša brzih »šaraca«, besomučno zavijanje »štuka« nije pokolebalo Drugi bataljon. Mnogo je mrtvih drugova. Mnogo je krvi poteklo i obojilo sneg, ali još je više ranjenika koje treba iščupati iz gvozdеног neprijateljskog obruča. Borba na život i smrt. Ginu puškomitraljesci, ginu pomoćnici, ali se vatra ne smanjuje.

Noć je dolazila da pokrije poprište velike bitke. Okršaj je trajao od devet do sedamnaest časova. Vojnici elitnih nemačkih trupa nisu mogli izdržati ovaj dvoboj na Vilića gumnu. Slomljeni hrabroču Drugog bataljona, fašisti su, čim je pao mrak, odstupili sa Vilića gumna ostavljajući po snežnom pokrivaču stotine leševa. Poslednja nemačka granata ugasila je živote Dušana Strugara, Obrena i Ilije Vujovića i Sime Barovića. Poginula je čitava komanda čete izuzev zamenika političkog komesara. Borci su kopali po smrznutom i kamenitom zemljištu da bi iskopali poslednje sklonište za poginule drugove. Na Vilića gumnu poginulo je 38, a ranjena 42 rukovodioca i borca iz Drugog bataljona Četvrte proleterske brigade.

Dva dana posle bitke ranjenici su čitali pohvalu druga Tita Četvrtoj proleterskoj brigadi, njenom Drugom bataljonu, Niku Strugaru i Trećoj krajiškoj brigadi.

Bolnicom se tih dana orila pesma, svaki čas bi se čule reči: »Ziveo drug Tito!« »Ziveli proleter!«

Za vreme bitke nije bilo ranjenika koji je pokazao strah iako su mitraljeska zrna padala po krovovima i dvorištima zgrada u koje su bili smešteni.

Grupa ranjenika — konjanika je noću za vreme bitke organizovala priredbu za ranjenike i one mestane koji nisu napustili svoje domove.

Za vreme bitke besprekorno je teklo i sanitetsko zbrinjavanje ranjenika. To je, u stvari, bilo lečenje u pokretu, lečenje na nosilima, pri svakom odmoru. Hrane je bilo dovoljno. Lekari i bolničarke su radili neprekidno. Svi su radili za spas ljudskih života, a kada je to u pitanju odmora nema.

Dan-dva pred pokret načelnik Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba doktor Nikoliš zakazao je sastanak sa rukovodiocima bolničkih ešelona.

Iskupili smo se i sastanak je otpočeo. Dr Nikoliš je izneo glavne momente vojničke situacije, kod nas i u svetu. Govorio je o političkoj situaciji u našoj zemlji i nastavio:

»Neprijatelju je poznato kakve su naše teškoće sa ranjenicima. On zna da mi ne ostavljamo ranjenog druga. Zato fašistički zlikovci nastoje da nam baš tu nanesu udar. Čitave eskadrole traže naše bolnice i zverski ih bombarduju. Po ljubavi za ranjene drugove naša vojska je stekla besmrtnu slavu. To ranjenici znaju. Oni su shvatili da je i bolnica front.

Bitka na padinama Raduše, koja se završila porazom Nemaca, jedini je primer u istoriji, da su ranjenici uticali na trenutnu promenu odluke i da su u pravcu nastupanja glavnih snaga rušeni mostovi. Protivnapadom i rušenjem mostova na Neretvi kod neprijatelja je stvoren utisak da su naše jedinice odustale od namere da prodru prema Hercegovini. Cilj je bio: protivudarom slomiti napad neprijatelja i spasti ranjenike, ujedno stvoriti slobodan prostor i vreme za proboj preko Neretve. Mi idemo preko Neretve. Uzalud su Nemci sanjali kako će uništiti ranjenike i sanitetsko osoblje u prozorskoj kotlini«.

U toku sastanka izvestili smo dr Nikoliša o broju, smeštajnim prilikama i ishrani ranjenika, kao i o njihovom držanju za vreme bitke; o nedostacima u toku evakuacije i o pripremama za pokret.

Na kraju je dr Nikoliš ukazao na mnoge nedostatke. Neke drugove je iskritikovao, a zatim pohvalio rad pojedinih ešelona i pojedinaca. Naredio je da se navedeni nedostaci otklone i izvrše što temeljnije pripreme za pokret.

Ne sme biti teškoća kada su u pitanju ranjenici. To je posao svih, a komunisti moraju biti prvi. Oni drugovi koji su zaduženi za evakuaciju pojedinih ešelona, četa i vodova a traže da se upute u jedinicu, kreću linijom manjeg otpora: lakše je na frontu nego u ovim uslovima vršiti evakuaciju. Moraju svi ostati na svojim mestima. I ovo je zadatak kao i svaki drugi borbeni zadatak ...«

Osvanuo je šesti mart. Po planinama pada sneg. Aviona nema. Kamioni čitav dan prevoze ranjenike od sela Zvirnjače do Gračanice. Čim je neprijatelj izbio u Ravno, otpočela je evakuacija ranjenika iz Zvirnjače.

Sedmog marta u Ripolima i Sopotu bilo je 165 ranjenika. Izvršili smo pripreme za pokret. Nebo čisto kao suza. Sneg se topi, lokve vode.

Osmog marta dan je vedar, ali hladan. Rano je doručak završen. Izneli smo ranjenike pored ceste. Po 25 lakše i teže ranjenih drugova smeštamo u jedan kamion. Prevozimo ih do

Jablanice. To je deo ceste koji još možemo koristiti za prevoz ranjenika. Vozimo se dolinom Rame. Kolona je nepregledna.

Oko ceste ostaci uništene neprijateljske tehnike. Sada je sve mirno i zdrobljeno, a pre nekoliko dana to je bio sastavni deo fašističke mašine. Porušene zgrade, polomljene ograde i voćnjaci, njive i livade uzorane granatama i avionskim bombama. Sve to svedoči da su se u dolini Rame vodile krvave borbe sa italijanskim fašistima. Neoštećeni tenkovi, topovi, minobacači i mitraljezi sada su u rukama partizana koji već tim oružjem tuku svog protivnika. Pri prolasku pored zaplenjenih tenkova i topova ranjenici se detinjski raduju i žale što i sami nisu učestvovali u okršajima oko Prozora. Od radosti zaboravljaju na bolove i oni koji idu peške podstiču jedan drugog da žure i da ne usporavaju pokret jedinica koje krče put. »To je jedini naš doprinos u ovim borbama« — govorili su ranjenici.

U DOLINI NERETVE

Osmog marta je prvi ešelon teških ranjenika stigao u Jablanicu, u kojoj je ovih dana vrlo živo. Kraj drumu, među kućama u malom, lepo uređenom jablaničkom parku puno boraca, ranjenika, konja i kola čeka da pređe preko Neretve. Ranjenici i bolesnici svaki čas pristižu tako da se čini da neće više biti mesta za smeštaj tolikog broja drugova. Ranjeni borci koji mogu da se kreću prikupljaju se bliže mostu, a one na nosilima smeštamo van grada po zaseocima Bačina, Mirci, Čehari, Jelačić i po šumi dolinom Neretve i Rame do Gračanice.

Konačari su još šestog marta upućeni za Jablanicu. Oni su odredili zgrade za smeštaj ranjenika. I jablanička džamija je bila određena za njihov smeštaj. Tog dana načelnik SOVS-a lično je kontrolisao određivanje zgrada za smeštaj ranjenika.

Još su odjekivali udarci čekića i pucnji sa planine Prenja kada su ranjenici počeli prelaziti reku. Ranjenike na nosilima prenosili su Italijani-zarobljenici.

Prilaz mostu vodio je uzanom stazom koju su pioniri usekli u strmu i kamenitu obalu Neretve. Staza levom obalom Neretve je stenovita, strmija, teže prolazna, delom blatnjava, klizava. Više od 250 metara probija se pored same reke ispod strme stenovite obale. Tu, zapravo, nikada nije bilo staze, to su stene koje su mestimično virele iz vode i pored nje. Između njih nasuto je kamenje i šljunak i tako je staza podešena za prelaz.

Na levoj obali Neretve nije bilo dovoljno konja da se pokrenu ranjenici-konjanici. U tom cilju, osmog marta, vrhovni komandant je naredio štabu Druge proleterske divizije da ostavi što veći broj konja iz divizije i Prve proleterske brigade kod sela Luga za evakuaciju ranjenika.

Sunce se polako spuštalo prema zapadu. Senke drveća su postajale sve duže i najzad su nestale. Kad pade večer, zapališe se vatre po Jablanici. Večera se spremala. Pokretni ranjenici jednog ešelona prikupili su se oko kazana. Još Jablanicu nije potpuno obavila noć, a neko iz daljine povika »avioni«.

Odjekivalo je gradom »Gasi vatre, sklanjaj se«.

Da bi se umaklo oku neprijateljskih pilota, brzo su gašene vatre. Ubrzo se nad gradom vazduh ispuni brujanjem motora. Mnogi ranjenici sklonili su se tamo gde su vatre već ugašene a oni koji su se zatekli u kanjonu Neretve, sklonili su se po pećinama duž obale.

»Štuke« napraviše krug-dva, a zatim jedna se izdvoji i obruši na grad. Prva se još nije ni spustila, a druga je pošla za njom, za ovom treća, četvrta i tako redom. Svaka je sa nekoliko stotina metara iznad zemlje ispustila bombe, a zatim se izvila uvis. Na sve strane pojavile se svetleće buktinje trenutne eksplozije. Posle bombardovanja nastala štepovanje mitraljezima. Jedna još nije prestala, a druga je otpočela. Najzad, kada je tama obavila Jablanicu, »štuke« se vratiše.

Od ovog bombardovanja nije bilo žrtava, izuzev što je bomba razbila kazan mog ešelona i prosula večeru.

Cim su se avioni udaljili, planule su vatre oko mosta. Borci su sa zapaljenim komadima starih automobilskih guma osvetljavali prilaz k mostu i most. Oko mosta gužva. Hiljade ljudi žurilo je da pre izlaska sunca bude s one strane Neretve. Krsto Popivoda je uspostavio red i rukovodio prelazom. Po redu, reku su prelazile borbene jedinice, a zatim ranjenici, pa komora. Kolona ranjenika, natovarenih konja i zarobljenika koji su nosili teške ranjenike počela je da se spušta krivudavom stazom ka mostu.

Po dva nosioca nosili su na rukama jednog ranjenika, s mukom se spuštali gledajući gde da stanu. Posmatrao sam nošenje ranjenika iz kanjona reke i izgledalo mi je prema svetlu buktinja kao da nosila vise nad vodom. Pešaci su se stazom desne obale polako spuštali do mosta. Preko mosta prelazilo se lako i kolona se gubila u noći puzeći pored reke. Najviše smo

se bojali da nosioci ne padnu sa ranjenikom, jer se ne bi zauzstavili do reke. Prelazilo se čitavu noć.

I kamioni su čitavu noć saobraćali između Prozora i Jablanice prevozeći ranjenike i bolesnike.

Do svitanja, devetog marta, preko mosta je preneseno 180 ranjenika na nosilima. Čim je sunce granulo, prenošenje ranjenika je obustavljeno. To je naređenje Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba, jer je to velika meta za avijaciju. Dan je vedar, ona će se pojaviti. Na to smo već navikli. Još prelaze pešaci-ranjenici, oni će se brzo skloniti ako naidu avioni. Nebo je čisto, nigde oblačka. Po gradu i oko njega ima mnogo ranjenika Centralne i brigadnih bolnica. Obalom reke izdužio se sanitet Druge proleterske brigade i pešaci-ranjenici. Tek što su otpočeli prelaz, »došunja« se »roda«. Sklanjali smo se, jer smo znali da će se posle »rode« pojaviti »štuke«. Ranjenike koji su prešli most, sklanjali smo po pećinama uz obalu reke i u železnički tunel. Svaki prelaz preko mosta je obustavljen.

Vojska i narod se još nisu sklonili, a napregnuto i zamoreno uho čulo je poznati zvuk »štuka«. Preletele su iznad Jablanice u pravcu Prozora. Mislili smo da nas neće bombardovati. Bili smo radosni, ali je ta radost ubrzo prestala. Postrojene jedna za drugom »štuke« se pojaviše iznad grada. Gde se ko zatekao zastao je, legao — pored stabla, žbuna, pribio se uz zid kuće, a neko legao pored nje, neki su iskoristili rupe koje su iskopale avionske bombe, a neko, kako bi se to reklo vojničkim jezikom, na brisani prostor.

Napravivši krug-dva, jedna »štuka« se izdvoji i u vertikalnom položaju jurnu prema zemlji i zaurla, pusti dve bombe pa se izvi uvis. To isto učiniše i ostale, jedna za drugom. Fijuk bombi, eksplozije i štepovanje mitraljeza potresaju vazduh. Poleteše uvis delovi ljudskog tela, delovi konjskog tela i kola, cigle, zemlja, pesak pa se to sve ponovo vraća natrag. Uskovitlaše se pečurke dima, kao da iz zemlje izbijaju. Bombe grme, krv teče, preživeli konji pokidaše ulare i sa tovarima i kolima jure duž drumu. Gusti dim pokrio je Jablanicu. Lep sunčani dan pretvorio se u noć. Levo i desno ginuli su ljudi. Mnogo ih je ranjeno. Na ulicama nije bilo nikog drugog sem ranjenika, lekara i bolničarki. Kod jedne grupe vidi se dr Saša, na drugom kraju dr Radonić, tamo prema Rami dr Bijelić, dr Jošan Bulajić i student medicine Mika Pavlović. Uz lekare nalaze se i bolničarke Krinka Tomanić, Jeka Nenezić, Olga Marković, Zuhra i još mnogo njih. U pokretu su samo lekari, bolničarke i poje-

dini ranjenici. Ranjenika je mnogo, niko ni s kim ne razgovara, bolničarke ih sakupljaju, a lekari previjaju pod vatrom avionskih mitraljeza. Mnogo drugova koje smo jedanput previli »štuke« ponovo ranjavaju ili ih ubijaju.

»Štuke« su napustile Jablanicu. Nije dugo prošlo pojavile se »savoje«. One se nisu postrojavale kao »štuke«, već jednovremeno istresoše svoje smrtonosne toware i nestaše iza brda.

Posle bombardovanja slika grada bila je strašna. Most, jedini prelaz za ranjenike i jedinice koje štite evakuaciju, nije pogođen. Ulice su raskopane, kola polomljena, dvadeset konja leži ubijeno, ograde poružene, drveće sasečeno, prozorska stakla polupana, zidovi zgrada, sa ogromnim rupama i pukotinama, poprskani krvlju, pocrneli od dima i prašine, posivele zavese. Iz zgrada kroz polupana vrata i prozore izvlačio se crn dim koji se pre nekoliko sekundi u njih uvukao pod pritiskom eksplozija.

Na jednom mestu ostalo je trinaest a na drugom pet mrtvih ranjenika na nosilima. Među njima su drugovi Milutinović, Vuković, Puhalo i Uzelac. Četrdeset ranjenika je po drugi put ranjeno. I meštani Salko Babić, Ibro Mehe Šehić, i Rosa Marić, žena Blagoja Marića, poginuli su od bombardovanja. Pokupili smo i sahranili raskomadana i razbacana ljudska tela.

Padom mraka prelaženje preko mosta je nastavljeno. Most je osvetljen, staze takođe. Mnogo ranjenika stazom ne korača već puže, prosto mili. Onaj što čeka da pođe nizbrdicom psihički se priprema za prelaz. Šepajući na ranjenu nogu Stana Abramović je pošla, za njom je Habiba i Šobot, a za ovim »štakari« Mirko, Ranka, Branka i Đoko, čitava kolona »štakara«. Njihovo kretanje je bilo neobično, bolno, teško, posmatraču suze da pođu. Stake vuku stazom pored sebe, spuštaju se natraške, kao niz merdevine, pridržavajući se rukama za kamen, trn, kupinu. Ruke su im izgrebane, krvave. Do pola staze Habibu je pratila njena sestra Hatidža, a od pola staze i njoj je trebalo pomoći. Mirko Lučić se dokopao mosta, stao i čeka da njegov ešelon prođe.

Nastojimo da što pre prenesemo nosila, da pređu ranjenici — pešaci i ranjenici na konjima bez obzira na ešelon kome je ko pripadao. Galama, sve više glasova, ali se od hučne Neretve ništa ne razume.

Ranjenici na konjima nisu se mogli kretati stazom. Strah je obuzeo i njih i rukovodioce ešelona, jer su konji počeli da se klizaju, padaju. I ranjenike-konjanike smo na rukama i no-

šilima prenosili preko reke. To je usporavalo brzinu prelaza. Bombardovanje, pokret samo noću — i to je usporilo brzinu prelaska. Nemci potiskuju zaštitnicu dolinom Rame. Svaki dan su sve bliže Jablanici.

U toku dva dana i noći reku su prešli ranjenici brigadnih i divizijskih bolnica, ranjenici-pešaci Centralne bolnice i 350 ranjenika na nosilima.

PLANINSKIM STAZAMA

Masiv Prenja moramo preći. To je težak zadatak. Broj ranjenika i obolelih stalno raste. Broj transportnih sredstava opao je naglo. Pravac pokreta Centralne bolnice je: selo Krstac — prevoj Strbine — s. Javorak — s. Breza — s. Memeja — s. Idbar — Ljubina planina — Vis — Siljevica — Majdan — s. Gornja Bijela — s. Borci — s. Kula — s. Glavatičevo — s. Bjelimić. Ovim pravcem nema ceste a na nosilima imamo oko 480 ranjenika i bolesnika. Na ovom putu, u stvari, bespuću, kamione i kola moramo napustiti, zameniti ih ljudima. Jedna kola zamenjuje šesnaest, a jedan kamion osamdeset nosilaca. Jednog ranjenika nosi osim drugova. To je veliko opterećenje za naše jedinice, ali planinskom stazom ovakav način evakuacije je jedino moguće. To loše utiče na brzinu evakuacije, udarnu moć jedinica i medicinsko zbrinjavanje ranjenika.

Sunce je već odavno zašlo. Više se ne čuje zujanje aviona koje već nedeljama slušamo iznad naših glava. Po mraku hladne martovske noći, strmim i kamenitim stazama kolona odmiče sporo. Čelo je prešlo Prenj a začelje nije još ni Neretvu. Kolona je i po sastavu šarolika: ranjenici-pešaci, ranjenici na konjima i ranjenici na nosilima. Neko je ranjen u jednu nogu, neko u obe, neko levom drži desnu ruku, nekom su obe ruke zavijene, puno ih je zavijene glave. Odela su im sasvim pocepana. Neko ima ćebe, neko šatorsko krilo, a neko ni jedno ni drugo. Neko ima cipele, neko opanke, a neko je iscepao ćebe ili šatorsko krilo i uvio noge; nekom su prsti ispali kroz obuću. Neko je vezao ćebe ili šatorsko krilo i natakao preko glave, a neki su se samo uvili. Idu. Noge su im teške kao da ih izvlače iz blata.

Italijanska artiljerija uzela je stazu na nišan i noću je gađa. Artiljerijske granate na trenutak osvetle ranjenike i njihove nosioce. Kolona se prekida, spaja i čuteći nastavlja pokret

stazom do sela Krstac. Na ovom putu u toku noći od artiljerijskih granata poginulo nam je šest nosilaca ranjenika, dva ranjenika na nosilima i jedna bolničarka.

Bližila se ponoć trinaestog marta kada su zadnji ranjenici ove grupe stigli u selo Krstac. Prilazi su mu vrlo strmi, kameniti. Unaokolo jaruge, grebeni, vododerine. Seoske kuće se nalaze na vrhu čuke i po padinama oko nje. Kuće su od kamena, pokrivene kamenim pločama. Ranjenika je mnogo, kuća malo. Ranjenike na nosilima smestili smo po kućama i po jatama a ostale pod vedrim nebom. U uvalama oko sela gorele su vatre na sve strane. Oko njih su spavali umorni ranjenici i njihovi nosioci. Spavali su sasvim bez reda sa naslonjenom glavom na druga ili ranac.

Doktor Nikoliš obišao je nekoliko kuća, svuda ista slika. Umorni ranjenici su ležali jedan pored drugog skupljenih ili ispruženih nogu i spavali. U polutama pored vatre lica su bleđa, a kod mnogih od silnog umora izgledala su kao u mrtvacu. Svi su se odmarali, a Krinka, Stana, Danica, Bosa i ostale bolničarke ložile su vatru i spremale hranu za sutradan, iako su prošle isti put.

»Pred zoru iznesite ranjenike oko sela po šumi, hranu spremite u toku noći, a u toku dana vatre se ne smiju ložiti« — naredio je komandantu ešelona doktor Nikoliš.

Mart, četrnaesti. Tek što je sunce granulo, iznad sela se diže magla, kao da namerno napušta Krstac da nas ne bi štitila od napada neprijateljske avijacije. Većinu ranjenika na nosilima izneli smo van sela. Pokretni ranjenici uvijeni u ćebad ili šatorska krila izlazili su i sklanjali se po kamenjaru i uvalama. Zubi im cvokoću. Vatre nismo smeli ložiti, ali je Rade Vojnović nakupio sitnog granja i ispod stene naložio vatru. Vlažno granje je dimilo. Nije dugo prošlo a u selo grunu granata, zatim druga, treća . . . Gruva sve češće i bliže vatri. Bilo je očigledno da je uočen dim koji se dizao visoko.

Podne je prošlo, bolničarke dele ručak, ni pola još nisu podelile a iz daljine je već dopro zvuk avionskih motora. Iznad brda pojavio se »štuke«. Piloti su bili sigurni da naša bolnica ne raspolaže protivavionskom artiljerijom. To je bilo tačno i to im je omogućilo da se spuste iznad sela sasvim nisko i bombarduju ranjenike i njihove nosioce. Bombe su padale po selu i oko ranjenika tako blizu da su nosila sa ranjenicima podrhtavala. Kuće plamte, ranjenici dozivaju bolničarke. Smrt lebdi nad svima. Za bombama lepršaju leci. Na to smo već navikli.

Lep sunčan dan nad selom pretvorio se u noć, tek poneki zračak sunca uspevao je da se probije kroz guste oblake dima. Kuršumi avionskih mitraljeza nesmetano su se probijali. Kuće Nezirića su pogođene bombom. Jedna je u plamenu. Iz nje nismo bili izneli ranjenike. Mitraljeski rafali su rezali, a bolničarka Krinka Tomanić, komandant, komesar ešelona i student medicine Mika Pavlović iznosili su nosila sa ranjenicima iz kuće koju je plamen počeo da osvaja. Njima pomaže i dr Stajner. Iako smo u pokretu, opterećeni velikim brojem ranjenika i bolesnika, lekari su i na ovom putu pored previjanja i nege ranjenika, previjali i lečili ranjeno i bolesno stanovništvo.

U toku ovog dana poginulo je od bombardovanja trinaest i ponovo ranjeno deset ranjenika na nosilima. Dva seljaka su takođe ranjena.

Tog dana i poslednji tifusni bolesnik prešao je preko Neretve. I zaštitnica je prešla. Svi su prešli sa desne na levu obalu. Neretva je savladana.

Kada je prešao i zadnji borac, naš mali most doživeo je sudbinu svog prethodnika, i još gore, zapalili smo ga a pepeo je odnela Neretva.

Padom mraka večerali smo i spremili se za pokret. Prema sledovanju koje smo primili, osetili smo da nestaju rezerve hrane koju su naše jedinice zaplenile u dolini Rame i Neretve. Gladovanje je otpočelo. Jedanput dnevno kuvala se hrana. To je bilo suviše malo za ranjene i bolesne drugove.

Pod zaštitom mraka sa nosilima smo pošli na jedan od najtežih marševa preko hercegovačkih planina. Umorna kolona jedva se kretala uzbrdicom. Trebalo je žuriti i savladati Idbarsku klisuru. Pre nas su pošli neki ešloni ranjenika. Negde oko pola noći popeli smo se na prevoj Strbine i zanoćili. U uvalama su dogorevale vatre pored kojih su se grejali ranjenici. Oni su pre našeg dolaska izvršili pokret. Čitav pokret se odvijao tako: jedni odlaze, drugi pristizu, zastanu, svijaju se, polaze. Tako čitav dan i čitavu noć.

Stazom od Krstača do Strbine pristizali smo manje grupe ranjenika koji su izostali iza svojih ešelona. Prikupljali smo ih i uključivali u ešelon. Čitava bolnica je jedna celina, bez obzira na podelu koja je postojala.

Prevoj Strbine je bio određen prostor sa koga su ranjenički ešloni morali organizovano poći.

Zora, petnaestog marta, zatekla nas je svrstane u kolonu koja se povijala stazom. Doktor Nikoliš je stajao pored porredanih nosila i kontrolisao organizaciju pokreta. Na njegovom licu bili su vidni tragovi neprospavanih noći i velikog umora, ali ipak to lice je zračilo toplinom koja je ohrabrujući delovala na izmučene ranjenike. Oni su osećali i očinsku brigu i ljubav svih lekara i rukovodilaca. Prisustvo lekara i komandi jedinica ulivalo je ranjenicima snage da istraju.

Pod teretom nosila kolona se kretala sporo, iako su komandiri zahtevali da se ide brže. Na pojedinim mestima, do Javorika i Breze, staza ne postoji. Borimo se sa nizbrdicom, kamenjarom i bespućem. Nosioći ranjenika kreću se neujednačenim korakom i svaki pokret izaziva bol i ozleđenje rana. Strminom se muče i ranjenici i njihovi nosioći. Strašno ju je i gledati a kamoli se njom spuštati ranjen ili pod teretom.

Štabovi jedinica i ešelona čine sve da se ranjenici organizovano evakušu, ali ipak nije sve u najboljem redu. Ima ranjenika rasutih duž staze. Zaštitnica ih kupi i prenosi. Krajišnicima nije lako, štite začelje ove velike kolone i kupe izostale ranjenike, prenose i predaju Centralnoj bolnici. Meštana nije bilo da im pomognu, sela su prazna. Borbe koje već danima besne ovim krajem odagnale su stanovništvo u gudure Prenja.

Svaki dan je sve manje konja. Ginu od gladi, artiljerijskih granata, avionskih bombi i neprekidnih pokreta po strmim planinskim stazama. Nema ih dovoljno za prenošenje ranjenika. Brigade i divizije skidaju oruđa i kazane sa konja i daju ih bolnici za ranjenike. Sedma banijska divizija, Treća krajiška i Treća sandžačka brigada dale su bolnici sve svoje konje.

Zora 17. marta. U pokretu smo. Već je i podne prošlo a još se nismo spustili do reke Idbar. Idemo, zastajkujemo, posmatramo suprotnu stranu klisure iznad sela Idbar. Izgledala je blizu ali klisuru reke Idbar nismo mogli preći ni za tri sata. Jeza nas hvata posmatrajući s one strane kolonu ranjenika koja je izgledala kao dugačka crna linija, koja nema kraja. Nemci nastoje da u Idbarskoj klisuri i u pravcu G. Bijeje preseku kolonu ranjenika. To je nova opasnost na ovom putu. Tu ima 2.500 ranjenika i njihovih nosilaca.

Ranjenike iz Idbarske klisure moramo evakuisati što pre. Nosilaca nema dovoljno. Malo dalje od nas pripremao se konjanički vod ranjenika za pokret. To je vod Doka Rokvića, vod »štakara«. Doktor Jovo Bijelić i Vita Cvetković pođoše da im

objasne situaciju. Nije je trebalo mnogo objašnjavati, jer su sami videli da nas sa svih strana napadaju Italijani, četnici i Nemci. Vide da je broj ranjenika na nosilima povećan, a broj nosilaca opao. Vide da na položajima oko nas ginu Dalmatinci, Krajišnici, Banijci, Sandžaklije, ginu proleterci. Nije ih trebalo dugo ubeđivati da daju svoje konje za teže ranjene drugove. Među prvima su dali svoje konje ranjene partizanke Ranka i Branka Bakočević, Hatidža, Mile Šobot, a zatim i ostali. Ići će peške, iako su bez leve ili desne noge. Na štakama će preći strmi, snegom pokriveni divlji Prenj.

»Jablane« — tako je Sobot zvao Doku zbog njegove visine — »tvoj, štakarski vod sposoban je da pređe Prenj; kada su drugarice Ranka i Branka dale svoje konje, daćemo ih i mi.«

Predlog Mile Sobota je usvojen, konji su predati ešelonu teških ranjenika a zatim Doka naredi pokret.

Mnogi ranjenici koji su osećali da se uz manju pomoć mogu kretati, napuštaju nosila i idu peške. Teško je ići peške onom kome je neophodno jahati konje, a još teže jahati onom koga treba nositi.

Tama je odavno već pritisla zemlju kada je Vojo Sekulić, komandant bataljona Pete dalmatinske brigade, sakupio borce oko sebe i govorio o zadatku koji mu je postavio štab brigade:

»Drugovi, dobili smo častan i delikatan zadatak. U toku noći moramo prenijeti naše ranjenike padinama Prenja do sela Bijele, jer Nijemci napadaju i u pravcu Bijele, a četnici i Nijemci sa strane i pozadi nas. Ne zaboravite da od nas zavise životi ranjenika i mi ih moramo prenijeti.«

Iako već nekoliko dana nose ranjene drugove, borci prihvatit će reči svog komandanta; umorni, gladni i neispavani podigoše nosila i podoše ujednačenim korakom kako ne bi vredali rane svojih drugova. Kolona ide, prekida se i nastavlja. Jedna nosila nose četiri borca bez smene, a na samarima mršavih konja sede ranjenici povijenih leđa iz kojih štrče lopatice. Ispred nas je besputan planinski masiv koji za ranjene i bolesne izgleda neprelazan. Ali, proleterske brigade i lakši ranjenici prošli su ga već odavno. Pored gladi, umora i nespavanja treba savladati uspon i izdržati do Gornje Bijele i Boračkog Jezera.

Napredujemo lagano, brže se nije moglo. Smenjivao se uspon i pad. Prenj kao da raste. Prema horizontu ocrtavala se oštra ivica brega, činilo nam se da smo na domaku, a kada se tamo popnemo, vidi se potok pa još jedno brdo. I tako čitavu

noć, smenjuju se potoci i bregovi. Ne zna se šta je teže: penjati se ili spuštati. Obuzima nas neodoljiv san. Koračamo i dremamo. Na samom putu kad zastanemo, ne birajući da li je tvrdo ili meko, vlažno ili bez snega, legnemo i sklopimo oči. Kad se naredi pokret, teško ustajemo, uzimamo nosila i krećemo napred.

Nosioci ranjenika spotiču se i klizaju, padaju zajedno sa ranjenicima, ustaju, idu, a pojedini ostaju nepomični pored staze, nemoćno gledajući za kolonom. Smrt ih je zaustavila na snežnom pokrivaču. Konji se takođe klizaju, padaju. Konjanici ostaju bez konja, ne mogu napred, izostaju i pešaci. Vraćaju se premoreni Banijci i Dalmatinci, prihvataju ih i na rukama prenose.

KRVAVA PRTINA

Čelo kolone davno je prošlo pored Visa a moj ešelon je nadomaku. Željno očekujemo da izađe sunce da nas ogreje. Već smo ispod Visa. Put nas vodi dalje grebenom do Siljevice. Oko Visa ima mnogo ranjenika-pešaka, na konjima i nosilima. Sunčevi zraci obasjaše vrh Prenja i dokle god nam oko dopire vidimo redove planinskih grebena koji se smenjuju sa duboko usečenim i strmim klisurama. Napred je Boračko jezero, levo Konjic, a desno neprohodni visovi Prenja pokriveni snegom. »Daleko ispred nas su proleterci. Levo prema Konjicu štite nas Sandžaklije i Krajišnici od Nemaca, ustaša i četnika. Pozadi nas, "tamo iza Idbara, Treća krajiška štiti začelje od Italijana i četnika. Ranjenike i tifusne bolesnike na nosilima nose i neposredno štite dve divizije: Sedma banijska i Deveta dalmatinska.

Zastali smo da se odmorimo. Pored nas je Doko sa »štakalima«. Bledi su, iscrpljeni, očiju krvavih od nespavanja, umora, promrzlih ruku, modrih usana, kolena mokrih od puzanja po snegu. Doko ih broji štakom a Sobot, da bi posle noćnih napora izazvao smeh, reče:

»E, moj Jablane, nema ovde mladog lišća da namuždriš, sve je pod ledom i snegom. Ne pomaže ti visina i štaka, ali ćemo kod Boračkog jezera nešto uloviti«.

Odmor nije drugo trajao. Neko naredi pokret. Dan je prekrasan, ali svaki ovakav dan sa sobom donosi napad avijacije na ranjenike. I zaista, ubrzo nastaje huka planinom, kao da se

survava stenje. Iznad kolone pojavi se bela grudvica dima. Pucnji ponovo odjekuše i granate padoše po koloni i oko nje. Na debelom snežnom pokrivaču, grebenom između Visa i Siljevice, kolona je jasno obeležena.

Preko staze leže vetrom oborena debela stabla. Ovu jedinu stazu, jedan jedini prelaz od Visa do Siljevice, uzela je artiljerija na nišan pa je neprekidno bije. Oko Konjica ne vide se nemački topovi, ali njihov ubitačni govor ne prestaje. Ovde-onde sukne plamen eksplozije i sneg pocrni od dima. Jedna granata je pala blizu nosila omladinke Raduše. Dalmatinci su pokošeni. Ona je pala sa nosila i skotrljala se niz bleštavi sneg. Dalmatinci su na nosilima preneli do prvog zaklona Radušu i pet njenih nosilaca.

Grmljavina artiljerijskih granata još se nije ni stižala kada se pojaviše avioni. Za čas se od dugačke kolone, preko snežnog pokrivača stvori crna traka duž staze, dok samo nekoliko bolničarki koje vode konje sa ranjenicima pokušavaju da ih na ovoj vetrometini negde sklone.

Zujanje aviona postaje sve jasnije i odjednom se pretvori u paklenu grmljavinu. Plameni jezici ližu po snegu, izgleda kao da sve gori. Bombe dižu zemlju i sneg. Prve detonacije i prvi jauci ranjenika, prvi mlazovi krvi poprskaju sneg. Crne mašine urlaju, tutnje nekom iznad Visa, a oko Siljevice krv se leđi. U paklenoj grmljavini čuje se naredba Voje Sekulića da se niko ne kreće. Neki ne slušaju, dok ih komad bombe ili rafal mitraljeza ne zaustavi. Na ovoj goleti nema šta da nas zaštiti, van staze nema se gde. Avioni odleću i doleću, kruže tako nisko iznad Siljevice da izgleda da će granje dodirnuti. Prtina je krvava, a sneg pocrneo od dima.

Kolona je prekinuta. Istočno od Siljevice nije uočena i nesmetano se kreće, zapadno od Visa stoji, čeka da se tutnjava smiri. Između Visa i Siljevice prtinom leže ranjenici, nosioci ranjenika i bolničarke, spremni da, čim se avioni udalje, izvrše skok napred. Lako je bilo izvršiti skok drugovima sa zdravim nogama. Kako će to učiniti Ranka, Branka, Doko, Habiba, Stana sa štakama i štapom? Njima su na ovom delu puta pomogli zdravi borci. Granata za granatom, bomba za bombom pada, zemlja drhti, a Dalmatinci uz najveće napore, koristeći prekid vatre, trčećim korakom u skokovima prenose ranjenike ovom čistinom.

Staza od Idbara do Visa zakrčena je ranjenicima, tifusarima i njihovim nosiocima. Sklonjeni pored staze čekaju da se

huka planinom smiri. Vatre se ne smeju ložiti. Dalmatinci su nakidali granje i stavili ispod nosila da ranjenicima u ledenoj planini ublaže hladnoću.

Naređen je pokret, ali ne kolonom jedan za drugim, već puštamo jedna po jedna nosila sa nosiocima koji kosu prelaze u skokovima kao da su na bojištu. Kad jedna nosila pređu pedeset do sto metara puštamo druga. Artiljerija gađa ali uzalud, jer ranjenici i njihovi nosioci nisu sada zbijeni kao pre. Sa snežne staze poprskane krvlju pokupili smo mrtve i tu, na vrh Prenja, ostavili ih na večnoj straži.

Prolazeći grebenom planine, vidimo pocrneo sneg, pokidane noge, ruke, izlomljena nosila, sve razbacano po snegu. Užasan prizor. Svuda oko nas ostali su tragovi krvi. Gledamo provalije pored kojih prolazimo. U njih se stropoštalo nekoliko konja sa ranjenicima u nepovrat.

Dalmatinci su na ovom putu pokazali primer izdržljivosti i neopisivu ljubav prema ranjenim drugovima. Na svojim ramenima nosili su ranjenike pod vatrom artiljerije i rafalima avionskih mitraljeza. Oni su preko Prenja, zajedno sa Banijcima nosili tifusne bolesnike bez reči, iako su znali da će oboleti od tifusa.

Podne je već odavno prošlo, a sa njim i bombardovanje. Mučan uspon je prošao, ali se sada krećemo teško prohodnom nizbrdicom. Uska prtina, sleđena, klizava, opet pored provalija i urvina.

»Štakarski vod« dobio je konje od onih koji su se vratili iz Gornje Bijele po nove ranjenike. Na začelju je komesar ešelona Stana Stupar, prati kolonu i pazi da neko ne izostane. Konji se sporo kreću. To nisu više konji, nego rage koje se njišu, što pored provalije izaziva jezivu pomisao da će se svaki čas srušiti niz strminu duboku nekoliko desetina metara. Posustaju. Ne mogu dalje. Jedan ovde, drugi malo dalje stoji i drema, treći se zavalio i ne poima ustati. Skidaju se ulari, čebad, a konji ostaju da ih vuci pojedu, crvi rastoče. Nailazeći pored provalije konji su se klizali i saplitali, poneki padali u ponore sa ranjenikom.

Posle dugog pešačenja nestalo je snega i sada promrzlim i otečenim nogama gazimo po oštrom kamenju. Drugovi umorni, bleđi, mršavi, uvijeni u čebad, bos, potpomažu se štapom, korak po korak idu, zaostaju, osmotre druga ispred sebe, nastave. To više nije kolona, to su umorne grupe ranjenika i njihovih nosilaca. Noge im se jedva vuku, zapliću, kolena klecaju.

Sumrak je pao kada smo ugledali crne i crvene krovove kuća iz kojih se dimi. Vijugavim puteljcima stigli smo u selo-Bijelu.

Dok je neprijateljska avijacija i artiljerija tukla ranjenike oko Visa i Siljevice, tamo iza nas začuo se rafal mitraljeza, bombe, pucanj pušaka. To su četnici sa stena iznad Idbara napali kolonu ranjenika i njihovih nosilaca. Ranjenici su zastali gde se ko zatekao. Nosioći ranjenika sklanjali su teške ranjenike. Sa nosila su ranjenici pucali iz pušaka u pravcu neprijatelja. Četnici su bili dobro zaklonjeni i po koji pucanj sa ranjeničkih nosila, koja su u pokretu, samo ih je plašio. Dok su ranjenici pucali u pravcu četničkih položaja, Banići su se uspuzali uz stene i razbili četnike. Put je bio slobodan, pokret je nastavljen.

Dolaskom u Gornju Bijelu trebalo je previti ranjenike. Bolničarke su skidale stare zavoje i gazu, prale, kuvajući sterilisale jer je oskudica zavojnog materijala bila velika. Kako neće biti kada su nam avionske bombe u Jablanici razbile dva sanduka sanitetskog materijala. Dopuna se nije mogla vršiti a potrošnja je bila velika. To je usporavalo medicinsko zbrinjavanje ranjenika. Bilo je slučajeva da ranjenici nisu previjani po šest dana. Stalni pokreti, nedostatak sanitetskog materijala, bombardovanje, a jedan lekar nije mogao istovremeno stići na čelo i začelje svog ešelona. Sve je to uticalo na neblagovremeno-zbrinjavanje ranjenika.

I posle prelaska Neretve, ishrana ranjenika i njihovih nosilaca je bila slaba. Ne samo slaba, već nikakva. Lekari su bili sa nama, bolničarke takođe, ali pravog leka bez hrane i odmora nije bilo.

Radomir BURIĆ